

ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ ТА ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Анотація. Автор статті розглядає форми і методи роботи в загальноосвітніх навчальних закладах з метою ознайомлення учнів з творчим доробком І.Чендея. Подається орієнтовний план вивчення творчості письменника в залежності від віку учнів і рівня їх підготовки. Розглядаються шляхи поєднання вивчення змісту і форми творів з виховними аспектами і розвиваючим навчанням.

Ключові слова: шкільна програма, проблематика, автобіографізм, топографічні об'єкти, повість, культура, етнокультурні регіони.

Resume.The article analyses teaching forms and methods in secondary school with the aim of acquainting children with I.Chendey's works. The author gives the approximate plan of dtuding writer's creative works in depending on the pupils' age and the level of their knowledge. The ways of combining the study of form context of works with the educational and developing aspects are analysed in the following article.

Key words: school program, problem circle, autobiography, topographic objects, story, culture, ethnocultural region.

Безперечно, шкільна програма, особливо зараз, коли кількість уроків української літератури суттєво зменшена, не може вмістити в себе вивчення творчості та окремих творів усіх митців, які на це заслуговують. Серед тих непересічних особистостей вітчизняної літератури, про кого учні середніх освітніх закладів не отримують потрібної інформації, належить й Іван Михайлович Чендей. Ще раз підкреслимо: виключно через часову обмеженість програми. Цілком можливо, що в найближчий час ситуація може змінитися, і тоді хоча б окремі твори письменника будуть вивчати школярі всієї України.

На сьогодні констатуємо, що творчість Івана Чендея не включена до вивчення на уроках української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах, точніше, не включена до текстуального вивчення в нормативній частині. Але у програмі для 5-11 класів, складеній О.Бандурою й Н.Волошиною [3, 156], повість І.Чендея «Іван» подається в переліку творів для позакласного читання в 10 класі. Крім того, існують факультативні заняття з української літератури, зокрема це стосується літературного краєзнавства, на яких також можливе оглядове чи текстуальне вивчення творчості І.Чендея, цього майстра слова, усі твори якого локалізувалися навколо одного гірського селища (навіть коли мова йшла про велике місто), але відтворили духовні прагнення і переконання усього українського народу.

Зрештою, шкільна програма не є догмою, тому на уроках позакласного читання і факультативних заняттях із літературного краєзнавства (а також для самостійного читання) цілком можливим є вивчення інших творів письменника, не лише повісті «Іван», і це стосується не тільки уроків у 10 класі. Найдоцільнішим видається використання творчої спадщини І.Чендея на уроках літературного краєзнавства у школах, насамперед, селища Дубового і прилеглих сіл, потім ширше – у школах Тячівського району і Закарпатської області загалом. Як це не парадоксально звучить, але ці твори можна

також вивчати на уроках літературного краєзнавства й у всіх інших регіонах України, особливо в тих, які є географічно віддаленими від Закарпаття, з метою ознайомити з етнографічно-культурним розмаїттям регіонів нашої держави й одночасно виявити спільні цінності для представників різних частин українського народу.

По-перше, творчість Івана Чендея дає для вчителя й учнів великі можливості для інформативного поповнення знань з українського фольклору, етнографії, діалектології, історії тощо. Цьому сприяє дуже важлива риса абсолютної більшості творів письменника: вони під різними назвами подають один і той самий закуток закарпатської землі – Дубове з його складовою частиною, яка має назву Забереж. Часто ця Забереж виступає у новелах, повістях чи романах І.Чендея окремим, локалізованим населеним пунктом, у якому перетинаються проблеми особистісного (інколи складається враження, що не повинні б вони цікавити нікого, крім самих персонажів твору) й загальнолюдського звучання.

У цьому сенсі можемо сказати, що Іван Чендей, на зразок В.Фолкнера, витворює власну Йокнапатофу, яка має постійні топографічні прикмети. Можна, зрештою, скласти карту чендейської Йокнапатофи, як це роблять на основі творів американського письменника. Тільки у Фолкнера значна частина топографії була витвором його фантазії на основі власних спостережень, спогадів і вражень. Топографія творів І.Чендея надзвичайно близька, аж до дрібних деталей, до топографії Дубового й прилеглої території. Тому кожен дубівчанин, читаючи твори свого великого земляка, дуже чітко в уяві бачить і Забереж, і річку Тересву, і все Дубове, яке відкривається з Забережні мов на долоні, й гори Ясенову, Децул, і Верховину, і станцію вузькоколійної залізниці (цієї вузькоколійки вже нема, але станційні приміщення ще залишилися майже у незмінному вигляді). При вивченні творчого доробку І.Чендея на уроках позакласного читання і літературного краєзнавства, відповідно,

важливе місце має використання ілюстративного матеріалу, який стосується як безпосередньо Дубового і його околиць, так і географії, етнографії, живопису, мистецтва Закарпаття загалом.

Досить детально відтворює письменник також реалії життя простих українських селян Закарпаття у складі Чехо-Словаччини, Угорщини й у радянській державі. Перед нами розгортаються картини побуту, занять, ремесел цього селянства, їх мізерних прибутків і витрат, одягу й невибагливого харчу, який, однак, видається авторові та його персонажам найсмачнішим і який вони не можуть проміняти на найвишуканіші страви. Одночасно твори І.Чендея відтворюють (опосередковано, в художній формі) цілі історичні періоди соціально-політичного життя Закарпаття у ХХ столітті.

У зв'язку з цим цілком доречним видається вивчення учнями 5-7 класів трилогії «Луна блакитного овиду», «Казка білого інею» і «Кринична вода». Ці три повісті творилися у різні періоди творчості письменника: перша повість була завершена у 1966 році, друга і третя, відповідно, – у 1973 і в 1975 роках. Невипадково автор об'єднав ці повісті в одному книжковому виданні 1987 року і не випадково вийшло це видання у видавництві «Веселка», бо ці твори об'єднує автобіографічний характер (в «Луни блакитного овиду» автобіографізм майже документального характеру, в інших повістях він більш опосередкований, крізь призму художнього узагальнення) і зосередженість на дитинстві персонажів, навіть якщо це слогади матері про своїх дітей чи оповідь наратора про своє «несвоє» і своєї рідні минуле.

Трилогія досить легко сприймається дитячою аудиторією, школярі переймаються переживаннями, тривогами і маленькими радощами свого однолітка. Вони з цікавістю знайомляться з умовами його проживання в довоєнний період, з природою і набутками закарпатської матеріальної та духовної культури, в єдності з якими виростав малий Іван. Разом із ним школярі поступово переймаються «дорослими» проблемами, входять у споконвічний ритм трудового життя, в який з раннього дитинства включається селянська дитина.

Одночасно важливим є не просто засвоєння певної суми знань чи використання творів письменника як ілюстративного матеріалу при отриманні знань з різних галузей науки. При читанні й аналізі цієї трилогії зразу стає зрозуміло, що її не варто розглядати тільки як цікаву енциклопедію життя закарпатського селянина, його дитини, але набагато важливішим є також зосередити увагу на тих моральних і духовних цінностях, що споконвіку культивувалися в селянському середовищі і на яких акцентує увагу автор. Можна сказати, що трилогія не стільки розповідає про зовнішні факти біографії малого Івана, його батьків, сестер, братів, іншої рідні, односельчан (хоча цього теж достатньо у повістях), скільки повідомляє про осягнення дитиною непроминальних істин про взаємини людини з навколишнім світом, насамперед – із рідним краєм. Рідна земля, твій рід на цій землі, його духовне життя – найважливіші, важливіші навіть за

будь-які суспільні, історичні перетворення, цінності й псевдоцінності. І це стверджується не тільки в автобіографічній трилогії, але у кожному без винятку творі І.Чендея. «Все-все плине й минається. Не минається тільки саме Дубове, сама річка Тересва, самі гори близькі й далекі довкола, блакитний овид і синє небо у височині, а з ними всіма й красуня Ясенова.

Не минають стежини, менші й більші дороги по землі, бо є в них справді щось від жил із кров'ю в живому...

Не минається те добро, що залишається, як певно, не минається й зло... І куди б ти не ходив, у яких світах наостанку не були б заховані твої кості, коли ти звідси, з Дубового, ти повік-віків і тут. Бо тут спочивають твої прапрадіди, і ти частинка їх... І ти з ними живий і навіть мертвий зі всім, що живого залишив по собі...» [6, 195].

У цьому сенсі ці три автобіографічні повісті є неоцінним джерелом матеріалу для формування у дітей любові до малої батьківщини й великої України, моральних імперативів і вічних духовних цінностей, яким не дають у народі гучних визначень, але які приймаються усіма беззаперечно, навіть з боку тих, хто діє всупереч цим імперативам і цінностям. Про це надзвичайно влучно сказав О.Мишанич: «...у трилогії закладено цілий комплекс ідей, актуальних для нинішнього дня, для виховання у підростаючого покоління якостей, потрібних для всіх часів, – поваги до батьків, любові до рідної землі, до природи, до праці, для утвердження високих морально-етичних засад сучасної людини. Йдеться не про протиставлення батьків і дітей, онуків і дідів, не про те, щоб наші батьки й діди були зразком для сліпого наслідування. Історія не повторюється, вороття минулому нема. Мова про те, щоб знати своє минуле, щоб віддавати шану тим, хто наближав наше сьогодення..., не зрікався свого роду й імені, чесно трудився і виховував своїх дітей... І якщо наші батьки, діди і прадіди зуміли в тенетах злиднів, неписьменності і марновірства зберегти свою честь і людську гідність, милуватися природою і її красою, створити непересічні пам'ятки матеріальної і духовної культури, утвердити прекрасну народну традицію, то за це їм наша довічна повага і подяка. Незміряні багатства народних традицій...» [2, 258-259].

Вивчати «Луну блакитного овиду», «Казку білого інею» та «Криничну воду» на уроках позакласного читання й заняттях із літературного краєзнавства доречно не тільки у школах Закарпаття, але і в інших регіонах України. Адже тоді у школярів Полісся і Слобожанщини, Поділля і Донбасу з'явиться унікальна можливість добре ознайомитися зі специфікою життя закарпатців, з їх фольклором, традиціями, звичаями, чудовими краєвидами. Одночасно діти інших регіонів України переконуються в тому, що усі етнографічно-культурні регіони України є невід'ємними складовими частинами єдиної нації, бо ті моральні, духовні, етичні цінності, які змалку прищеплювалися Іванові і його братам та сестрам, є

спільними цінностями для українського селянства, народу загалом протягом сотень, а може, і тисяч років. З'являється також можливість культурного діалогу і духовного взаємобагачення представників різних етнічних куточків України.

У 8-9 класах на факультативних заняттях із літературного краєзнавства чи на уроках позакласного читання видається доречним знайомство з тими новелами Івана Чендея, основною тематикою яких є життя закарпатського села в період до початку Другої світової війни, насамперед це стосується новел із книги «Зелена верхovina». Йокнапатофа письменника характеризується не тільки тим, що письменник скрупульозно зберігає всі топографічні особливості рідного Дубового чи Забережжя. Набагато важливішим є те, що абсолютну більшість сюжетів він, що називається, не придумує, а бере із життя односельчан, інколи частково змінюючи їх прізвища, інколи навіть залишаючи незмінними. Чіпка селянська пам'ять дубівчан старшого покоління і по сьогоднішній день яскраво зберігає події минулого, що дає можливість односельцям письменника вгадувати майже за кожною подією чи за кожним персонажем творів І.Чендея конкретні реальні факти чи конкретних прототипів. Тому на основі цих творів можна пізнавати конкретне життя закарпатського українця не тільки в етнографічно-культурному плані, але й чітко бачити усі його думки, емоції, переживання, страждання і болі. Із оповідань і повістей письменника постає панорамна картина довоєнного життя, коли одні навіть у найскладніших ситуаціях не зраджують гуманістичних ідеалів (хоча навіть уявлення не мали про існування таких високих слів), душі ж інших роз'їдала корозія користолюбства, заздрості чи егоїзму.

Поряд із цим з учнями 8-9 класів при вивченні творів І.Чендея уже варто вести мову про художню типізацію, авторський вимисел і домисел, художню трансформацію життєвого матеріалу. Адже письменникові важливо не просто документально відтворити своєрідні образки з життя, дагеротипи. Його насамперед цікавить той глибинний сенс, який ховається за цими дагеротипами. Можна стверджувати, що часто твори І.Чендея мають приховані параболічні смисли, наближаються до кращих зразків літературних притч.

Зрозуміло, все це потребує скрупульозного з'ясування в деталях тих подій і осіб, які стали прототипами чендейських творів, щоб можна було чітко простежити політ письменницької фантазії та його майстерність у сюжетобудуванні й нарації. У ході вивчення цих творів учні переконуються, що саме так витворюється найвища – художня правда, яка є синтезом правди життєвої і майстерності митця. «Своєрідність творчої індивідуальності Івана Чендея полягає в максималістській увазі до найвищих категорій людської моральності, що, зрозуміло, передбачає загострену правдивість художнього відображення життя. Це зумовило ідейно-тематичну та стильову оригінальність Чендея-прозаїка...» [1, 305].

Також видається доцільним розглянути у 9 класі повість І.Чендея «Далеке плавання». По-перше, учні якраз вступають у той вік, коли їм цілком зрозумілі і близькі романтичні прагнення Івана Купали до високих чистих почуттів і до мандрів у екзотично-прекрасні незвідані світи. По-друге, ця повість може бути своєрідним продовженням тієї новелістики, в якій висвітлювалося життя довоєнного села. Тепер в учнів з'являється можливість порівняти, а що ж змінилося в житті Закарпаття з приходом радянської влади, з переміщенням центру подій із села у місто. У цій повісті, як і в інших творах Чендея урбаністичної тематики, основним мірилом моральних цінностей, вартості людини й надалі залишається селянський світогляд. У душі «деревенської прози» письменник постійно переконує, що тільки на малій батьківщині героїв творів – у селі – не відбувається спотворення споконвічних гуманістичних ідеалів, міська ж суєта суєт і відірваність від ментальних коренів часто призводить до духовної корозії.

Крім того, повість «Далеке плавання» є твором, який глибоко відтворює всю абсурдність радянського укладу життя, з його прагненням до дрібниць контролювати існування кожної людини, на основі партійних директив зверху визначати, що людині потрібно і не потрібно, постійно перестраховуватися, «как бы чего не вышло». У повісті відтворюються події піку застійної доби, яку іменували «розвинутим соціалізмом» («Шов вісімдесятий...» [4, 3]). Відтворюючи «за дотичною», автор дає нам досить яскраве уявлення про побут пересічного робітника, його заробітки й витрати, невеликий вибір форм відпочинку (найчастіше це пивбари і чайні), його трудові будні, взаємини між робітниками і керівництвом заводу, робітниками і владою, які наскрізь просякнуті фальшивим пафосом і облудою, возвеличенням не достойних людей, а тих, хто краще прислужується, вміє брехливо «штвхати» промови або, у крайньому випадку, по-волячому мовчить і по-волячому покійно працює з дня в день.

Найгірше те, що майже повністю вбиваються в душах робітників духовні потреби, більше того, коли у когось раптом з'являється яесь захоплення (як будівання макетів кораблів у Івана Купали), за цим захопленням не стоїть бажання простого грошового нагромадження, це викликає велику підозру у тих, хто покликаний усе контролювати і дозувати. Тому так незатишно відчуває себе серед сірого існування головний герой повісті, хоч він і не може чітко визначити причину цієї незатишності і власної неприкаяності. А душа його чиста і прагне чогось прекрасного та вічного, на що вказує і його прізвище.

Як уже зазначалося, шкільна програма передбачає вивчення на уроках позакласного читання у 10 класі повісті І.Чендея «Іван», написаної ще 1965 року, але підданої свого часу остракізмові й згодом замовчуванню. Зрозуміло, що повість конденсує в собі усі ті тематично-проблемні й стилістичні особливості, про які йшлося щодо попередніх творів. Відповідно, усе це теж береться

до уваги при вивченні школярами повісті «Іван», актуалізуючи попередні знання учнів як про Закарпаття, так і про творчість І.Чендея.

Але основна увага, очевидно, повинна зосереджуватися на психологізмові повісті, на тих внутрішніх процесах переродження, які руйнують душу головного персонажа твору, протиставляють його народній моралі, уособленням якої стає його батько, старий Іван Каламар. Віками витворювалася ця мораль, інколи сучасникам вона може видатися забобонною, навіть смішною, але в основі своєї вона глибоко гуманна й вічно істинна, сформована у повній гармонії світу людей і світу навколишньої природи: «Природа, свате!.. На землі ще й камінь свій закон має!..» [5, 56]. Народні вірування базуються на християнських ідеалах, але вони органічно ввібрали в себе й дохристиянські вірування, і багатовіковий історичний і життєвий досвід горян. Тому будь-яке святотатство, неповага до заповітів предків, нешанобливе ставлення до старших і батьків однозначно визнається за неписаний закон. І випадково заламану ногу Івана-активіста односельці сприймають як справедливую Божу покару за спалені на кладовищі хрести і за всю попередню діяльність, яка є прихованим виявом радянського прагнення весь попередній світ «до основи... разрушить», не даючи для людської душі й етики нічого взамін.

Найвідповіднішим видається композиційний аналіз твору, «за автором», із простеженням поступового руху похилою площиною, зі скрупульозним фіксуванням усіх деталей того, як колись не позбавлений моральності Іван поступово все більше стає залежним від матеріального життя, у прямому і грубому значенні цього слова, коли нарешті метою життя стає прагнення нічого не робити, ситно їсти, добряче випити. Будь-які вияви духовності односельчан оголошуються дурними забобонами, з якими треба вести війну. Це робити легко, бо ж постійно заохочується з боку влади, яка є таким же рабом матеріалізму, як і головний персонаж твору, тільки не афішує цього так відверто, як він, тому не досягає високих владних вершин Іван Каламар, а згодом і його невисокий пост заступають хитріші й завуальованіші егоїстичні словоблуди.

Тільки в останні дні життя Іван усвідомлює, що нічого не надбав для своєї душі і для людей, що скромний старий скрипаль Петро Ясенова мав за життя набагато більше щасливих днів, ніж він, начальник Іван Каламар. Тому засторогою для всіх владних грішників звучать слова старого скрипаль-праведника: «Мала кара за гріх малий, велика – за великий!» [5, 46]. Тому стає страшно помирати, коли за собою і перед собою бачиш лише пустку. «– А

хіба кожен на землі не мусить мати свого бога?.. Мале, велике... – Ніби Іван Іванович уже не просто говорив, а щось витверджував, доводив, когось невідомого і далекого запитував.

– А де мій бог? Де мій бог? – голосно гукнув...» [5, 47].

Для десятикласників доцільно було б також доповнити вивчення повісті «Іван» аналізом окремих новел, які разом із цією повістю входять до книги «Калина під снігом» і є співзвучними за проблематикою до неї.

В 11 класі творчість І.Чендея може стати об'єктом вивчення в оглядовому вивченні літературного процесу другої половини ХХ століття. Зрозуміло, що багато уваги приділити творам цього письменника не можна, бо за 2-3 уроки треба ознайомити учнів з великою кількістю подій та імен, тим більше, що шкільна програма рекомендує до огляду багато прізвищ, серед яких ім'я І.Чендея не значиться.

Але в 11 класі на факультативних заняттях можна завершити роботу попередніх років і певним чином підвести її підсумок. Враховуючи попередню підготовку учнів, а також готовність одинадцятикласників сприймати й аналізувати великі за обсягом та психологічно наснажені твори, для вивчення пропонуються романи І.Чендея «Птахи полишають гнізда...» та «Скрип коліски», які значно ширше й глибше розкривають ті проблеми, про які йшла мова при вивченні повістей і новелістики письменника. Як стверджує М.Жулинський стосовно першого з цих романів, «Чендей одним із перших в українській прозі 60-х років художньо переконливо розкрив внутрішній людський зміст єдності людини з духовним материком свого народу, з моральними цінностями, набутими в віках» [1, 306]. Це можна сказати і про другий роман, і про всю творчість письменника загалом.

Ми переживаємо момент, коли буквально на очах творчість Івана Чендея стає класикою вітчизняної літератури другої половини ХХ століття, тому необхідно докладати зусиль, щоб в умовах часової обмеженості шкільної програми з української літератури та її обмеженості в іменах учні не були обмежені в інформаційному доступі до творчості цієї непересічної особистості. Зрозуміло, для цього треба ще чимало зробити літературознавцям для глибокого дослідження життя і творчості митця, чимало завдань і перед науковцями-методистами щодо форм і методів залучення творчості письменника до вивчення у школі, конкретних поурочних розробок та планування факультативних занять, засідань, круглих столів тощо.

Література

1. Жулинський М. Іван Чендей // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2: Друга половина ХХ ст./ За ред. В.Дончика. – К.: Либідь, 1998. – С. 304-307.
2. Мишанич О. Нові книги Івана Чендея // Мишанич О. З минулих літ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 255-267.
3. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. Українська література. 5-11 класи. – 159 с.

4. Чендей І. Далеке плавання. – Ужгород: Карпати, 1989. – 134 с.
5. Чендей І. Калина під снігом. – К.: Радянський письменник, 1988. – 399 с.
6. Чендей І. Луна блакитного овиду. – К.: Веселка, 1987. – 278 с.